

GENERIČKE ZNAČAJKE PROPOVIJEDI MARKA MARULIĆA O KRISTOVU POSLJEDNJEM SUDU

Bratislav Lučin

1.

Kao piscu s izrazitom moralno-didaktičkom sklonošću, Maruliću je zacijelo bilo blisko propovjedništvo, kojemu je cilj tumačiti vjeru i slušateljstvo poticati na ispunjavanje moralnih zakona. Među njegovim djelima zapaziti je iz ovog aspekta *Pedeset priča*, koje su zamišljene sa svrhom da budu propovjednički priručnik, izvor građe za izradu jednostavnih propovijedi namijenjenih puku. Među hrvatskim djelima mogli bismo pjesmu *Dobri nauči* nazvati svojevrsnom stihovanom pučkom propovijedi. Razmatranju o propovijedi i naročito o propovjedniku Marulić je posvetio čak osam poglavlja svojega *Evangelistara*.¹

Ipak, od Marulićevih djela samo *Propovijed o Kristovu posljednjem sudu* (*De ultimo Christi iudicio Marci Maruli sermo*) izrijekom pripada toj književnoj vrsti. O *Propovijedi* razmjerno se malo pisalo, u prvom redu o tematskim i teološkim joj značajkama te o kulturnopovijesnom kontekstu.² Ovdje ćemo pokušati razmotriti taj

---

¹ Usp. *Evangelistar*, knj. VI, pogl. 11-18 (osobito pogl. 12: *O čemu ponajviše valja propovijedati* (u: *Evangelistar II*, preveo, komentirao, priredio latinski tekst i dodao kazala Branimir Glavičić, Split 1985, str. 218-241, os. 222-227).

Marulić spominje kako je često i s veseljem slušao istaknutoga propovjednika Dominika Buću (usp. pismo kojim Bući posvećuje poslanicu papi Hadrijanu VI, u: Vedran Gligo, *Govori protiv Turaka*, Split 1983, str. 165).

Iz izvještaja splitskoga kneza F. Celsija mletačkoj vladi iz 1518. može se zaključiti da je Marulić održavao opominjuće govore mladeži služeći se svojevrsnim plakatima, na kojima bijahu crteži paklenih muka, što pokazuje da je i djelatno, javno nastupao u propovjedničkoj ulozi (dakako ne liturgijskoj). Usp. C. Fisković, »Prilog životopisu Marka Marulića Pečenića«, u knjizi *Baština starih hrvatskih pisaca*, Split 1978, str. 82-83. i bilj. 110. na str. 87.

² Usp. predgovore u knjizi: Marko Marulić, *Latinska manja djela I*, preveo, komentirao, priredio latinski tekst i dodao kazala Branimir Glavičić, Split 1992 (nadalje:

Marulićev tekst upravo s gledišta književne vrste kojoj pripada. Već sama riječ *sermo*, istaknuta u naslovu, navodi nas — kao što ćemo odmah vidjeti — da pozornost obratimo na generičke njegove značajke. Poći nam je u tim poslovima kako od osnovnih pojmova iz nasljeđa antičke teorije govorništva, tako i od srednjovjekovne i renesansne teorije i prakse propovijedanja. Omjeravajući tekst o generički obrazac tzv. tematske propovijedi i stavljajući ga u kontekst prijelaznih oblika između ove i tzv. epideiktičke propovijedi, zasnovane na humanističkoj adaptaciji antičkoga govorničkog modela u kršćansku svrhu — moći ćemo jasnije ocrtati Marulićev odnos prema tradiciji i prema suvremenim mu generičkim konvencijama, bolje razumjeti narav njegova teksta, pa i točnije mu procijeniti kvalitete.

2.

Riječ *sermo* upotrijebljena je u naslovu u značenju *propovijed*, dakle u značenju koje se udaljilo od onoga što ga je ta riječ imala u klasičkom latinitetu: *razgovor*, *diskusija*, *govor* (u smislu čina govorenja, a ne besjede), *izlaganje*, *razgovorni jezik*, *govorkanje*, *način izražavanja*, *jezik*. Kao generička oznaka riječ se u antici rabi za stihovanu satiru, jer je ona pisana u konverzacijskom tonu: Horacije svoje satire naziva *sermones*. No da bi se znalo što *sermo* kao oznaka književne vrste podrazumijeva u srednjem vijeku i kasnije, valja se makar u najkraćim crtama osvrnuti na razvoj propovijedi do Marulićeva vremena.³

Općenito se srednjovjekovna povijest propovijedi može podijeliti na dva velika odsječka. Prvi traje od apostolskih vremena do 12. st. i karakteriziran je odsutnošću stroge formalne organizacije teksta. Takav tip propovijedi označavamo terminom *homilia*.⁴ Ova bijaše takvim doktrinarnim tumačenjem Svetog pisma u kojem ili se

---

LMD I) — Branimir Glavičić, »Iz predgovora prvom izdanju« (str. 139-141); Drago Šimundža, »Religiozno-teološka obilježja i moralno-didaktičko značenje Marulićeve rasprave o posljednjem sudu« (str. 143-154); Franjo Šanjek, »Smrt i posljednji sud u Marulovo doba« (str. 155-160).

³ Za povijest i narav propovijedi u srednjem vijeku usp.: James J. Murphy, *Rhetoric in the Middle Ages. A History of Rhetorical Theory from Saint Augustine to the Renaissance*, Berkeley, Los Angeles, London 1974, poglavlje VI: »*Ars praedicandi: The Art of Preaching*« (str. 269-356); Harry Caplan, *Of Eloquence. Studies in the Ancient and Mediaeval Rhetoric*, Ithaca and London 1970, poglavlja: III. »A Late Mediaeval Tractate on Preaching« (str. 40-70), IV. »Rhetorical Invention in Some Mediaeval Tractates on Preaching« (str. 79-92), V. »The Four Senses of Scriptural Interpretation and the Mediaeval Theory of Preaching« (str. 93-104), VI. »Classical Rhetoric and the Mediaeval Theory of Preaching« (str. 105-134), VII. »'Henry of Hesse' on the Art of Preaching« (str. 135-159). Za Marulićevo doba usp.: John W. O'Malley, *Praise and Blame in Renaissance Rome. Rhetoric, Doctrine and Reform in the Sacred Orators of the Papal Court, c. 1450-1521*, Durham 1979, osobito poglavlja: »Chapter Two. The New Rhetoric: *Ars Laudandi et Vituperandi*« (str. 36-76) i »Chapter Three. Orators and Preachers: *In hoc Dicendi Munere*« (str. 77-122).

⁴ Važno je ovdje naglasiti povijesno određenje termina da bi se izbjegla moguća zabuna zbog toga što se u novije vrijeme riječ *homiletika* rabi u značenju: nauka koja upućuje u propovjedništvo uopće. Također treba spomenuti da kod srednjovjekovnih autora, pa ni u današnjoj literaturi o tom pitanju, nema pune dosljednosti ni ujednačenosti u razlikovanju termina *homilia* i *sermo*. U ovom tekstu slijedimo povijesno-terminološku distinkciju koju zastupaju J. J. Murphy i H. Caplan.

odabrani biblijski odlomak tumačio rečenicu po rečenicu, ili se tumačila i aktualizirala glavna misao perikope, ili bi se izlaganje usredotočilo na odabranu krepost odnosno grijeh, ili bi se napokon čitav polazni tekst parafrazirao. Homilija je, dakle, najčešće bila svojevrsnom usmenom glosom, usmenim komentarom biblijskog teksta. Osim već spomenuta slobodnog ustrojstva u formalnom smislu obilježava je i izbjegavanje »retoričkog« jezika, tj. jednostavnost, neurešenost izraza. Među istaknute pisce homilija ubrajaju se Origen, Cezarije iz Arlesa, Grgur Veliki, Beda Časni, Bonifacije. Od malobrojnih teorijskih spisa (uvjetno rečeno, jer su to redovito tekstovi s nekom drugom osnovnom namjenom, koji se u različitim povodima dotiču i propovjedništva) prije svega treba istaknuti Augustinovo djelo *De doctrina Christiana*, osobito IV. knjigu, dovršenu g. 426, nadasve važnu zbog toga što se u njoj, najkraće rečeno, iznosi kršćanska obrana ciceronovske retorike. Ostala djela u kojima je naći podataka za našu temu jesu *Cura pastoralis* Grgura Velikoga iz 599. g., *Liber quo ordine sermo fieri debeat* Guiberta iz Nogenta (napisano nešto prije 1084) te, na samom prijelazu prema sljedećem razdoblju, spis *De arte praedicatoria* Alana od Otoka (1199?). Zajedničke su crte tih spisa da se naglasak stavlja na pitanje što treba propovijedati, a ne kako to činiti te da se ukazuje na važnost prilagodbe građe i načina izlaganja konkretnoj publici — njezinim potrebama, interesima i sposobnosti shvaćanja.

Od konca 12. do početka 15. st. traje razdoblje u kojem propovijed — od tada nadalje općenito označavana riječju *sermo* — poprima strogu formalnu organizaciju. Njezin oblik definiran je čvrstim, shematiziranim obrascem, a u valjan način sastavljanja takve propovijedi upućuju brojni preceptivni priručnici (tzv. *artes praedicatoria*), kojih je množina još jedno obilježje toga perioda. Iz razdoblja do početka 16. st. sačuvano je više od 300 traktata isključivo posvećenih umijeću propovijedanja.⁵ Unatoč mnoštvu, čvrst im je zajednički nazivnik da odreda daju naputke kako sastavljati propovijedi, ne zadržavajući se dugo na pitanju što propovijedati; k tome, redovito se podrazumijeva da se propovijed ima izreći pred obrazovanim slušateljstvom, iako se načelno ne zanemaruje potreba prilagodbe publici. Ova nova vrsta propovijedi naziva se modernom ili tematskom, zbog toga što se čitav tekst razvija iz jedne osnovne misli, iz obvezatnoga početnog sveto-pisamskog citata zvanog tema. Taj se citat raščlanjuje na manje odsječke, iz kojih se opet stvaraju asocijativni nizovi misli i novih citata, uz obilnu primjenu umijeća dilatacije i amplifikacije. U uporabu dakle nužno stupa bogat arsenal tropa i figura antičke retorike, nadopunjen nekim tipično srednjovjekovnim postupcima. Tako se na prijelazu iz 12. u 13. st. uz već postojeće dvije — *ars poetriae* i *ars dictaminis* — stvara treća srednjovjekovna retorička vrsta: *ars praedicatoria*.

U nastanku novog tipa propovijedi zacijelo je važnu ulogu imalo nastojanje tzv. renesanse 12. stoljeća za povezivanjem raznih intelektualnih disciplina te uopće antičke i suvremene učenosti. Tako se u tematskoj propovijedi združuju teologija, koja tumači i razrađuje Sveto pismo, dijalektika i gramatika, koje pomažu u

---

⁵ Navodimo samo neke autore i naslove iz 13. i 14. st.: Alexander of Ashby, *De modo praedicatoria*; Thomas of Salisbury, *Summa de arte praedicatoria*; Pseudo sv. Bonaventura, *Ars concionandi*; William of Auvergne, *De arte praedicatoria*; John of Wales, *Forma praedicatoria*; Thomas Waleys, *De modo componendi sermones cum documentis*; Ranulph Higden, *Ars componendi sermones*; *Tractatus solemnns de arte et vero modo praedicatoria* nepoznata autora; Henrik iz Hessea, *Tractatus valde utilis de arte praedicatoria*; Tommaso di Todi, *Ars sermocinandi*; Humbert de Romans, *De eruditione praedicatorum*; Robert of Basevorn, *Forma praedicatoria*, itd.

razvijanju ideja — pri čemu je od pomoći i fizika — te retorika, koja je prihvaćena kao prvorazredno sredstvo da se svetopisamska poruka ucijepi u um i srce slušatelja. Tematska propovijed očituje znatan utjecaj skolastike, pa takvi tekstovi donekle podsjećaju na onodobnu filozofsku raspravu: obiluju definicijama, distinkcijama, raščlambama i svakovrskom argumentacijom. Na razvoj teorije i prakse propovjedništva svakako je utjecao nastanak i razvoj velikih propovjedničkih redova: dominikanaca i franjevaca. Od glasovitih autora tematskih propovijedi spomenut ćemo samo Alberta Velikoga, Bonaventuru i Tomu Akvinskoga.

Naredna se promjena počinje zbivati početkom 15. st., kada nastupa razdoblje prijelaznih oblika. Tako ga zovemo zato što tematska propovijed od tada unaprijed postupno poprima osobine humanističkoga govora, koji, dakako, svoj formalni i izražajni uzor nalazi u antičkoj retorici. Potanje o tome govorit ćemo nešto kasnije. Dovoljno je ovdje još napomenuti da to razdoblje traje za cijelog vremena Marulićeva života.

3.

Pred antičkoga govornika postavljalo se pet zadaća što ih je trebalo redom ispuniti: pronaći građu prikladnu predmetu govora (*inventio*), rasporediti je (*dispositio*), obraditi govor sa stilsko-izražajne strane (*elocutio*), zapamtiti tekst (*memoria*) i pobrinuti se za prikladnu izvedbu (*pronuntiatio*).

Artes praedicandi uglavnom preuzimaju taj sustav, upućujući propovjednika da osobitu pozornost posveti trima od navedenih zadaća; to su *dispositio*, *elocutio* (koja se u srednjem vijeku naziva *coloratio*) i *pronuntiatio*. U našem razmatranju *pronuntiatio* se može zanemariti.⁶

Sam pak govor sastoji se, po antičkoj teoriji, od sljedećih dijelova (*partes orationis*): uvod (*exordium* ili *prooemium*); priopćivanje cilja govora (*propositio*), iza kojega slijedi najava rasporeda izlaganja (*partitio*) i/ili pripovijedanje događaja (*narratio*); dokazivanje (*argumentatio*), koje obuhvaća dokazivanje vlastita stava (*probatio*) i pobijanje suprotnih tvrdnji (*refutatio*); završetak (*peroratio*).

Retorička teorija tematske propovijedi stvorila je vlastiti sustav koji se samo djelomično poklapa s antičkim nasljeđem. Na taj sustav utjecale su kako antička retorika, tako *artes poeatriae* 12. st. i dijalektički ustroj skolastičkih suma. Unatoč tome što se razne *artes praedicandi* u pojedinostima razlikuju, okosnica tematske propovijedi može se prikazati u glavnim crtama kako slijedi.⁷

Građa za cijelu propovijed izvodi se, kako je rečeno, iz jednoga biblijskog citata, obično jedne rečenice, koja obvezatno stoji na početku propovijedi i naziva se tema (*thema*). Od teme se traži da ispuni nekoliko uvjeta, među kojima je najvažniji da mora sadržavati nekoliko ključnih riječi — najbolje tri — za koje je lako naći

⁶ Marulić na više mjesta apostrofira svoju publiku (riječu »brać«), pa čak izrijekom govori o slušanju: »A vi, braćo, koji, slušajući o tome...« (Usp. LMD I, str. 203). No njegov tekst kakav je došao do nas očito bijaše namijenjen čitatelju, a ne slušatelju. O tome svjedoči sama duljina propovijedi, koje bi usmeno izlaganje u bilo kojoj prigodi zacijelo bilo predugo; popratni pak epigram *Ad lectorem* nesumnjivo ukazuje da je Marulić vidio svoju propovijed kao tekst za čitanje, u obliku knjižice (*libellus*), samo što ona, koliko znamo, nikad nije objavljena tiskom.

⁷ Usp. Edgar de Bruyne, *Etudes d'esthétique médiévale*, II. sv., Brugge 1946, str. 49-68 (*L'esthétique des artes praedicandi*).

konkordantne citate. Budući da propovjednik, osim što želi steći naklonost i pažnju slušatelja (što mu je zajedničko s antičkim govornikom), svakako mora zavzati u pomoć i Božju milost, to iza teme redovito slijedi molitva (*oratio*). Pri tome je potrebna neka vrsta prijelaza koji će doktrinarnu temu približiti praktičnu cilju propovijedi i zanimanju slušatelja. Za taj prijelaz opet služi kakav pogodan citat, koji se zove protema (*prothema*). Nakon molitve propovjednik ponavlja svoju temu (*thematis introductio*) i zatim je dijeli na tri člana — tri ključne riječi (*divisio*). Ta tri člana dobivaju zatim objašnjenje (*declaratio rationalis*) te se svaki napose potkrepljuje autoritativnim biblijskim citatom (*confirmatio scripturalis*). Svaki od ovih citata postaje sada drugotnom temom, ova se opet dijeli u tri člana (*subdivisio*), koji se zatim razmatraju u svjetlu onoga člana glavne teme iz kojeg je drugotna tema izvedena. Uvode se razne »korespondencije« među sekundarnim temama i primarnom, među njihovim članovima i među argumentacijskim citatima. Podrobnija objašnjenja mogu se dati samo uz obilne ilustracije iz samih propovijedi i uz shematski prikaz, no toga se ovdje odričemo jer nam za našu svrhu i neće biti nužno ulaziti u potankosti. Dakako, ta se strukturna okosnica, koja bi sama po sebi bila odveć suha, a propovijed prekratka, razrađuje i proširuje u svim svojim sastavnicama: taj dio posla zove se *dilatatio* ili *amplificatio*. Sredstava za to ima mnogo; *artes praedicandi* navode različite njihove vrste. Napokon, na završetku propovijedi (*clausio*) opet se nalazi molitva.

Kod Marulića u općem rasporedu — koji ćemo sada ogledati — nalazimo neke podudarnosti i neke sličnosti s takvim postupkom, ali i znatne razlike. Njegova propovijed zaista počinje biblijskim citatom (*Mt 25, 31*) koji bismo mogli nazvati temom. No odmah uvidamo i razliku: u našem slučaju nije posrijedi samo jedna rečenica, nego odlomak, »čitanje« iz Evanđelja (*euangelica lectio*), koji Marulić označuje navodeći početak prve rečenice tog odlomka. Nadalje, u Marulića nema molitve na početku (on samo spominje da će govoriti »uz Božju pomoć«), pa nema dakle ni potrebe za protomom niti za ponavljanjem teme. Svoju propovijed Marulić dijeli na tri dijela, ali opet ne tako da bi oni točno odgovarali trima ključnim riječima u njoj (što bi uostalom bilo neprikladno kad je »tema« kudikamo dulja od jedne rečenice). Svoju razdiobu on najavljuje na dva načina, od kojih prvi donekle podsjeća na spomenutu *declaratio rationalis*, jer se tiče objašnjenja sadržaja teksta:

»U tom je odlomku Evanđelja, predraga braćo, stavljen pred oči duše naše *opis budućeg suda, svršetka svijeta i odvajanja svetih od prokletih*.«⁸

Uistinu, propovijed će se svim trima naznačenim sadržajima baviti, iako ne tim redom; naime, redosljed izlaganja, ujedno i kompozicijsku okosnicu, određuje druga najava razdiobe, koja se ravna po vremenskom slijedu:

»Prvo ćemo razlagati o onom što će prethoditi sudu, zatim o samom dolasku Suca, a najposlije o onom što će slijediti nakon Sučeve presude.«⁹

⁸ Usp. LMD I, str. 163 (u ovom i svim narednim citatima isticanja su moja).

⁹ Usp. LMD I, str. 164. Zanimljivo je Marulićev postupak usporediti s onim što nalazimo zapisano u već spomenutom spisu *Tractatulus solemnus de arte et vero modo praedicandi* nepoznata autora (prvi put tiskom objavljen u Nürnbergu 1477). U njemu se razlikuju tri načina propovijedanja: prvi je homilija, treći (kojem je cijeli tekst posvećen) jest tematska propovijed; drugi se pak način odlikuje time što propovjednik, pošto je naveo svoju temu, ne prelazi na protemu itd. i ne odabire iz teme pojedine riječi kao polazište za dalje diobe; umjesto toga slijedi svojevrsnu egzegetsku metodu razdiobe teme, a time i čitave propovijedi. Npr., ako tema glasi: »O smrti, kako je gorka pomisao

Time je određen sadržaj triju jasno definiranih dijelova propovijedi. Unutar svakoga od njih može se uočiti pomno planiranje rasporeda građe, dvojne, trojne i četvorne podjele, ali bez stroge pravilnosti i simetrije razdiobi i podrazdiobi. Marulić također rado povezuje biblijske citate u argumentativne svrhe, ali to ne provodi po zamršenom sustavu korespondencija, nego slobodnije. Ipak, zapaziti je veliko obilje biblijskih citata (oko tri stotine na pedesetak stranica tiskanog teksta), okupljanje sličnih, korespondirajućih navoda i njihovo tumačenje i razradu. Retorički pak *ornatus* uporabljen je sa zamjernom vještinom, retoričke »boje« često su upravo blistave. Pri tome je Marulić gotovo iscrpio dug popis sredstava dilatacije i amplifikacije što ih nudi teorija propovjedništva.

Konačno, Marulićeva propovijed završava vrlo istaknutom molitvom, koja je ujedno i sadržajna rekapitulacija čitava teksta i njegova afektivna kulminacija.

Marulić se, vidljivo je, udaljio od kompozicijske sheme koju propisuju srednjovjekovne *artes praedicandi*. Zapitamo li se o razlozima takva odmaka, možemo pretpostaviti ili da mu nije bio poznat nijedan tekst preceptivne naravi, ili takve priručnike nije držao u svemu mjerodavnima. S obzirom na to da se, kao što ćemo još vidjeti, u nekim aspektima njegova teksta očituju postupci karakteristični za *ars praedicandi*, skloniji smo drugoj od tih pretpostavki.¹⁰ Uopće je taj odmak mogao biti motiviran njegovim osobnim, i u drugim djelima zamjetnim, nastojanjem da izbjegne skolastičku shematiziranost i dijalektičku strogost. Dakako, valja uzeti u obzir i snažan utjecaj antičke retorike na humaniste, kojima se kao ideal nadaže klasička *oratio*, tako da su i čvrsti kalupi tematske propovijedi počeli popuštati pred novim sustavom.¹¹

---

na te« (*Sir* 41, 1), on neće izdvojiti tri ključne riječi s kojima bi dalje postupao po obrascu tematske propovijedi, nego će nastaviti ovako: »Moramo znati da je sjećanje na smrt iz triju razloga gorko onima koji ljube ovaj svijet: prvo, zbog svijeta koji napuštaju; drugo, zbog buduće kazne koja će ih zapasti; treće, zbog putenog užitka koji gube.« Ovakav postupak s temom zaista je sličniji Marulićevu nego onaj što se prakticira u tematskoj propovijedi, no nažalost *Tractatulus solemnis* ne bavi se podrobnije ovim propovjednim načinom. Usp. H. Caplan, n. dj., str. 40-78, os. 77.

¹⁰ U oporučnom popisu Marulićeve knjižnice ne nalazimo doduše nijedan naslov koji bi odavao da je riječ o kakvu propovjednom teoretskom priručniku. No to samo po sebi ne mora značiti da mu nikakva *ars praedicandi* nije bila poznata. Osam knjiga propovijedi u njegovoj knjižnici potvrda su da ga je ta književna vrsta zanimala i da ju je dobro poznavao. Oporučni popis navodi: *Sanctus Bernardus super Cantica canticorum*; *Eiusdem [= sancti Augustini] Sermones ad heremitas*; *Omellie Origenis*; *Sermones Sancti Leonis Pape*; *Sermones Sancti Effren Heremite*; *Sermones festivi fratris Roberti*; *Sermones quidam Sancti Joannis Chrysostomi*; *Sermo de passione Domini per Nimerium, Arbensem Archidiaconum*. (Usp. Petar Kolendić, *Marulićeva oporuka*, Split 1924, str. 14-18, 28-32.) Dakle, na Marulićevim policama osim propovijedi crkvenih otaca i klasika kršćanske književnosti nalazila se i knjiga znamenita talijanskog propovjednika fra Roberta Caracciola (Lecce, 1425-1495) i propovijed rapskoga naddakona Martina Nimore objavljena u Rimu 1494. Ovu posljednju spominje J. W. O'Malley (n. dj., str. 66. i 252), navodeći da je održana na Veliki petak 1494. pred Aleksandrom VI.

¹¹ Tematsko propovjedništvo imalo je i ranije svoje kritičare. U 13. st. Humbert de Romans (autor djela *De eruditione praedicatorum*) manom je držao kod suvremenika vrlo omiljeno umnožavanje distinkcija i autoriteta. Ivan Gerson (14-15. st.) propovjednike svojega doba naziva sofistima jer se služe samo oporom logikom, bez verbalnih uresa (usp. H. Caplan, n. dj., str. 131).

4.

U prilog zaključku o Marulićevoj generičkoj kompetenciji, osim spomenutih sličnosti i podudarnosti, govore još neke osobitosti njegovog teksta.

Jedno od obilježja tematske propovijedi jest iznošenje pitanja o predmetima koji su iz nekog razloga sporni, nakon čega slijedi odgovor potkrijepljen prikladnim dokazima. Pitanja su često bila »akademske« prirode, dakle ne praktično-moralističke: kao tipičan primjer u literaturi se navodi pitanje o prirodi paklenog ognja i njegovih učinaka na duše prokletih.¹² Upravo je to jedno od pitanja o kojima raspravlja Marulić.¹³ Takvih je mjesta priličan broj i redovito su označena marginalnim naslovom, bilo u obliku jednostavne naznake *Pitanje*, bilo da je naveden predmet rasprave, npr: *Tisuću godina, Protiv onih koji poriču uskrснуće, Kako zlodusi osjećaju muke*. Raspravljajući o spornim pitanjima davalo je tematskoj propovijedi unutarnju dinamiku, a uz to je služilo zadovoljavanju važnoga praktičnog cilja: da se slušatelju pruži pouka. O razini publike ovisila je i razina pitanja, tj. pouke, pa dakako i složenost i dotjeranost cijele propovijedi: i za tematsku propovijed neobično je važno staro propovjedno načelo prilagodbe slušateljstvu: *sermo coaptandus qualitati auditorum*. Iz svih elemenata Marulićeva teksta — počešći od odabira latinskoga jezika, preko opsežnosti i složene strukture, pa do bogate i učene primjene retoričkih ukrasa — bjelodano je da je on namijenjen obrazovanoj publici široka intelektualnog obzora. S time su onda u skladu i pitanja koja Marulić obrađuje, a koja ne pripadaju razini elementarnih kršćanskih istina i praktičnih naputaka, nego se tiču suptilnijih teoretskih — egzegetskih, teoloških, pa i fizikalnih — pogleda.¹⁴

Nadalje, teoretski priručnici navode popise biblijskih knjiga iz kojih je poželjno uzimati citate za propovijedi (ovo se ne odnosi samo na temu, nego na sve citate). Najčešće se navode: Evandelja, Psalmi, Pavlove poslanice, Knjiga Salamonova. Ove se, naime, smatrahu osobito pogodnima za moralno poučavanje. Ostale pak biblijske knjige mogu se koristiti kao autoriteti ako je to nužno i ako je prikladno za predmet.¹⁵ Pogledamo li otkud potječu citati što ih obilno donosi Marulić, utvrdit ćemo da se on gotovo beziznimno drži toga popisa, s time da mu je pridodao — što je razumljivo s obzirom na predmet njegove propovijedi — Proroke i, dakako, Otkrivenje.

I djela crkvenih otaca poželjno su argumentacijsko vrelo, no propovjednik se upozoruje neka takav svoj izvor ne navodi odveć precizno; dostatno je navesti ime autora te izjaviti npr.: kako stoji u toga i toga, ili: kao što taj i taj kaže.¹⁶ Marulić uistinu, pozivajući se u dva navrata na patrističke autoritete, sv. Jeronima i Ivana Zlatoustoga, postupa kako je opisano:

»Možda bi me nemalo zbunjivalo što su to mišljenje o tisućgodišnjem kraljevstvu zastupali Tertulijan, Viktorin i Laktancije, a kod Grka biskup lionski Irenej, da ih nije pobio Jeronim koga valja pretpostaviti svima drugima. *A on je rekao* da oni koji stavljaju tisućgodišnje kraljevstvo na svršetak svijeta misle poput Židova.«¹⁷

¹² Usp. J. W. O'Malley, n. dj., str. 42.

¹³ Usp. LMD I, str. 180-182.

¹⁴ Marulićevih pak *Pedeset priča* nudi propovjednu građu i način obradbe pristupačne »pripročim ljudima«.

¹⁵ Usp. J. J. Murphy, n. dj., str. 308; H. Caplan, n. dj., str. 88.

¹⁶ J. J. Murphy, n. dj., str. 324.

¹⁷ Usp. LMD I, str. 173-174.

»*Zlatousti smatra* da se pakao nalazi negdje izvan svijeta i da se stoga naziva 'izvanjska tama'.«¹⁸

No redovito se u tematskoj propovijedi nalazi još jedna vrsta citata, višestruko zanimljiva i vrijedna da se na njoj zaustavi naša pozornost: riječ je o navodima iz djela antičkih, poganskih autora. Samo spominjanje takvih imena kao što su u Marulićevu tekstu Heraklit, Seneka, Platon, Plinije, Diogen Laertije, Teopomp, Vergilije, čini se neobičnim s obzirom na eminentno kršćanski kontekst kakav pruža propovijed o Sudnjem danu. Uključivanje pak citata iz djela tih autora u argumentacijski aparat kršćansko-eshatoloških razmatranja može izazvati nedoumicu i navesti na pomisao o prodoru humanističkoga ugledanja u antiku i njezine autoritete, kojih se humanist neće odreći ni kad je riječ o temeljnim postulatima vjere. Ipak, nije posrijedi humanistički impuls, nego tipično srednjovjekovni postupak. *Artes praedicandi* izričito su predviđale uporabu poganskih autoriteta, naslanjajući se pri tom na presedan sv. Pavla. Točnije: antičke autore, poglavito filozofe, preporučuje se pozivati u pomoć onda kada se u propovijedi razmatraju prirodne pojave i uopće prirodoznanstvena pitanja.¹⁹ Posve sukladno takvoj preporuci postupa i Marulić. Prvu skupinu imena iz antike susrećemo pri razmatranju o smaku svijeta u ognju i o naravi tog ognja; izvori su Heraklit, Platonov *Timej*, Senekina *Prirodoslovna pitanja* i *Prirodoslovlje* Plinija Starijeg. Druga skupina pojavljuje se pri dokazivanju nužnosti uskrsnuća, gdje se Marulić poziva na jedno Senekino pismo Luciliju, na Platonovo djelo *O kraljevskoj vlasti* (= *Državnik*) te, preko *Života i misli znamenitih filozofa* Diogena Laertija, na povjesničara Teopompa (*Povijest Filipovih djela*).²⁰

Općenito se o citiranju poganskih autora u kršćanskoj propovijedi može zaključiti: nazočnost eksplicitnih citata osobitost je tematske propovijedi i upućuje prije na srednjovjekovnu negoli na humanističku narav teksta.²¹ Ipak, u obilnu navodu iz jednog antičkog autora — ne više filozofa nego pjesnika — dopuštamo sebi drugačiji stav: ne možemo ne osjetiti zadovoljstvo kojim humanist odnjegovana pjesničkog ukusa navodi — u svrhu uresa i ilustracije, a ne argumentacije — niz glasovitih stihova »prvaka pjesnika« Vergilija.²²

Generička osviještenost Marulićeva glede uporabe ove posljednje kategorije citata dobro se može vidjeti pri usporedbi sa VI. knjigom *Institucije*. U njoj on

¹⁸ Usp. LMD I, str. 199. Drugačije Marulić postupa kada je posrijedi biblijski citat, pa i citat iz antičkog autora: tada je na margini u pravilu identificiran naslov knjige i poglavlja. V. Marko Marulić, *Latinska djela I*, Preveo i uredio Branimir Glavičić, Split 1979, str. 265-311 (faksimili rukopisa *Propovijedi*).

¹⁹ Usp. J. J. Murphy, n. dj., str. 308; H. Caplan, n. dj., str. 58, 59, 60, 82, 147.

²⁰ Usp. LMD I, str. 181-182 i 188. Uzgred vrijedi spomenuti da ta djela uglavnom nalazimo u Marulićevoj knjižnici (usp. P. Kolendić, n. dj.):

Seneca opera

Seneca moralis [= *Epistulae morales*]

Plato translatus de greco in latinum

Plinius de naturali historia

Laertius de vitis philosophorum

Laertije citira Teopompa; u Laertija (IX, 1) mogao je Marulić naći Heraklitov stav koji navodi.

²¹ Usp. J. W. O'Malley, n. dj., str. 53-54.

²² Usp. LMD I, str. 203.

opširno govori o svršetku svijeta i posljednjem sudu, izražava misli slične onima što će ih poslije unijeti u svoju propovijed, služi se mnogim biblijskim citatima, no ne navodi ni jednog jedinog poganskog autora, uopće se ne upušta u tumačenje prirode ognja te izrijekom odbija mogućnost da bi nužnost uskrsnuća potkrepljivao ikakvim drugim dokazima osim svetopisamskih:

»Mogao bih potkrijepiti dokazima kako to [tj. uskrsnuće, op. B. L.] nije nemoguće, dapače, kako je nužno da se to dogodi kad bi za me više vrijedili takvi dokazi negoli vjerodostojnost svetih Pisama te kad bi sada moja namjera bila svjetovati nevjernicima da vjeruju, a ne radije poticati na krepostan život vjernike za koje ne postoji ništa što vječni Bog ne bi bio kadar učiniti.«²³

5.

Opširnijem pregledu Marulićeve propovijedi koji slijedi nije dakako svrha da bude puki podsjetnik na sadržaj, nego da ukaže na smislen, uravnotežen i pažljiv raspored građe, da upozori na tehniku argumentacije i način uporabe citata, u čemu se daju raspoznati mnogi postupci što ih preporučuje *ars praedicandi*.

Postupajući prema najavljenju planu, Marulić u prvom dijelu propovijedi razlaže o onom što će prethoditi sudu. Početni citat ovoga dijela (*Mt 24, 3*) glasi: »Koji će biti znak tvojega dolaska i svršetka svijeta?« Raščlamba ovoga dijela propovijedi pokazuje da se u njemu obrađuju upravo dva nosiva pojma iz te rečenice: **znak** (točnije: **znakovi**) dolaska i **svršetak svijeta** u ognju.²⁴

Nakon uvodnoga pitanja nabrajaju se raznovrsni **znakovi** što ih Isus iznosi učenicima kao najavu drugog dolaska, no iz tog mnoštva detaljnije će se u prvom odsječku prvoga dijela propovijedi obrađivati tri znaka: *progoni kršćana od strane nevjernika*, zatim da će se *razmahati bezakonje a ljubav ohladnjati* te napokon pojava »*groze pustoši*«, tj. *Antikrista*.

Progoni kršćana od strane nevjernika prikazani su u dvostrukoj vremenskoj perspektivi: sadašnjosti (jer Maruliću je do toga da pokaže kako je Sudnji dan blizu) i prošlosti. U s a d a š n j o s t i riječ je dakako o Turcima, koji iz dana u dan napreduju i osvajaju sve više kršćanskih zemalja. Progonima u p r o š l o s t i posvećen je dulji odlomak, pravi povijesni ekskurs, u kojemu se kratkim, jednostavno strukturiranim rečenicama kronološki nabrajaju progoni od Nerona do Julijana Apostate i kraljeva barbarskih plemena.²⁵

Pojava da će se *razmahati bezakonje i kod mnogih će ljubav ohladnjati* razmatra se također na dvjema vremenskim razinama: sadašnjosti (Sudnji dan je blizu!) i budućnosti. S a d a š n j o s t: Marulić prvo konkordira citat iz Evandelja (*Mt 24,*

²³ Marko Marulić, *Institucija III*, Split 1988, str. 237 (= VI, 6). Usp. i bilj. 31. priređivača i prevoditelja B. Glavičića.

²⁴ Usp. Usp. LMD I, str. 165-180 i 180-183.

²⁵ Ovaj se odsječak odlikuje efektinom ekonomijom izraza, uz promišljenu variranost. Gustoća teksta kadšto je, *sit venia verbo*, tacitovska: »*Vnus occidebatur, plurimi convertebantur; deficere coeperunt interfectores, et multiplicari non cessarunt confessores. A privatis ad pretores, a pretoribus ad imperatores peruenit notitia ueritatis; et qui persequebantur Christianos, facti sunt tandem Christiani.*« (Usp. LMD I, str. 233; prijevod na str. 167.)

21), koji je jedan od **znakova** nabrojanih na početku, s odlomkom iz Pavlove poslanice (1 *Tim* 3, 1-5). Zatim dodaje: »bojim se zaista da nije možda ovo naše vrijeme označio apostol.«²⁶ Slijedi kratak prikaz nevolja zbog turske navale, ovaj put uz popratno obrazloženje s pomoću jeronimovskoga toposa: dok se Bog srdi na nas, Turčin napreduje — tj. nevjernička navala kazna je za kršćanske grijeha.²⁷ Sada slijedi prikaz tih grijeha, točno redom Pavlova nabranja u citiranu odlomku. Retorička tehnika toga Marulićeva pasusa (anafore, antiteze, izmjena pitanja i odgovora...) pojačava dojam: riječi Sv. pisma, eto, potvrđene su samom zbiljom. Sva argumentacija vodi polaznoj tvrdnji, koja se ponavlja apodiktički, u perfektu: »Razmahalo se dakle bezakonje i ljubav je ohladnjela.«²⁸ B u d u ć n o s t: Ishodište su Apostolove riječi da će u posljednja vremena neki otpasti od vjere (1 *Tim* 4, 1-2). U argumentaciji Marulić najprije polazi od suvremene zbilje »Zar ne znamo da su u naše doba vrlo mnogi otpali od vjere i postali od kršćana muhamedanci?«,²⁹ no da još nije kraj, pokazuje novi citat iz Apostola (2 *Sol* 2, 2-4), koji se s prethodnim konkordira preko *otpada* od vjere: još se, naime, nije pojavio »Čovjek grijeha«.

Time se prelazi na *pojavu Antikrista*, kao treći važni **znak** svršetka svijeta. Marulić najprije poduzima ono što se u teoriji tematske propovijedi naziva *subdivisio*: »Ali govorimo prije o Antikristovu rođenju, zatim o njegovim djelima, a najposlije o njegovoj propasti.«³⁰ R o đ e n j e: razmatra se najprije ime (Čovjek grijeha, Sin propasti), zatim tko je Antikrist (sin đavolov) te napokon kako djeluje (lukavstvom i moći). D j e l a: govori se o njegovu progonu Crkve, i to najprije što je o tome prorečeno u Pismima (citati iz Jeremije i Zaharije s alegorijskim tumačenjem), zatim o vremenu (uz polemički ekskurs o milenarizmu),³¹ nadalje o tome kako će on čudesima pokušati dokazati da je Bog (i njegov će dolazak biti popraćen raznovrsnim, ali lažnim, **znakovima!**), napokon o pobjedi Antikristovoj (navode se **znakovi** pobjede). P r o p a s t: razmatra se mjesto, način i vrijeme propasti. Sve se zaključuje primjerom mučenika te aktualiziranjem njihove postojanosti kao uzora u okolnostima turskih prijetnji.³²

Slijedi drugi odsječak prvog dijela propovijedi: **smak svijeta**. Ovaj se predmet izlaže jednostavnije a glavni je Marulićev cilj iznijeti što više potkrepa za tvrdnju da će svijet skončati u **ognju**. On se u tu svrhu služi raznim autoritetima koje možemo svrstati u tri skupine: *proroci, poganski autori, biblijska viđenja i prikazanja*.

Potvrde proroka počinju svojevrsnom *subdivisio*: 1. svi će zemaljski žitelji izgorjeti u tom ognju; 2. ipak, isti će oganj jedne očistiti a druge na muke udariti. U prilog prvoj tvrdnji iznosi se niz konkordantnih citata (Izaija, Hošea, Amos, Mihej, Sefanija, Malahija). Zatim se postupkom nadmašivanja uvode povijesni primjeri (požar Ilija, Rima, perzijske kraljevske palače). Slijedi argumentiranje druge tvrdnje novim konkordantnim citatima (Pavao, Zaharija, Psalmi).³³

²⁶ Usp. LMD I, str. 168

²⁷ *Ibid.*; usp. *Hier. Ep.* 60, c. 17.

²⁸ Usp. LMD I, str. 169.

²⁹ *Ibid.*

³⁰ Usp. LMD I, str. 170.

³¹ Usp. LMD I, str. 173-174.

³² Usp. LMD I, str. 179-180.

³³ Usp. LMD I, str. 180-181.

Kao *potvrde poganskih autora* donose se navodi iz Heraklita i Seneke o sverazornoj moći ognja (uz citat iz Seneke Marulić podsjeća na **predznake** ili znamenja), iz Platona uzima se objašnjenje uzroka takvoj moći ognja te iz Plinija čudnovati primjeri djelovanja nebeskog ognja.³⁴

Biblijska viđenja i prikazanja donose citate iz Postanja i Jeremije uz popratna alegorijska tumačenja.³⁵

6.

Drugi dio propovijedi počinje podsjećanjem da će se u njemu govoriti o Sučevu dolasku. Raščlambom teksta ustanovljujemo da ovaj dio ima tri odsječka, koja govore o **uskrснуću, dolasku Suca te načinu suda**.³⁶

Polazni citat za razmatranje o **uskrснуću** (Mt 24, 31) glasi: »Poslat će anđele svoje s *trubljom* i *jakim glasom*, i oni će skupiti izabranike njegove sa sve četiri strane, od vrha nebesa pa sve do njihova kraja.«³⁷ *Trublja* i *jaki glas* polazište su za niz konkordantnih citata iz proroka (Izaija, Jeremija, Joel, Sefanija) i Psalama. Slijedi opširan polemički ekskurs protiv onih koji poriču **uskrснуće**. Njima se suprotstavlja neograničena Božja moć, koja se posvjedočuje kursornim nabranjem sveto-pisamskih primjera. Prvu skupinu čine starozavjetni primjeri: Bog je stvorio svijet riječju, rastavio valove Crvenoga mora i zaustavio rijeku, učinio da se na *zvuk trublje* sruše jerihonski zidovi i da se sunce zaustavi na nebu. Slijedi podjednak broj novozavjetnih primjera: oživljenje Lazara, ozdravljenje slijepca i gubavca, hod po vodi »i drugo štošta (...) što su nam evanđelisti zapisali.«³⁸ Zaključak je: »Čudesna su i iznad svake prirodne sile djela Božja.« Za argumentaciju u polemici dalje se koristi citat iz apostola Pavla (usporedba o sjemenju), koji se potkrepljuje pozivanjem na analogiju sa svakidašnjim iskustvom sijanja i nicanja, te citat iz Joba. Slijedi najava daljih izvora argumentacije u prilog uskrснуća: proroka, Krista i apostola, koji se onda tim redom citiraju i tumače.³⁹ Odsječak završava tvrdnjom da je uskrснуće nužno za savršenstvo ljudske prirode; konačni argumentacijski niz pripada — »poganskim istraživačima istine« (Seneka, Platon, Teopomp).

Drugi odsječak drugoga dijela posvećen je **dolasku Suca** — u njemu se dakle obrađuju upravo riječi polaznoga citata čitave propovijedi (»Kad Sin Čovječji dođe u svojem veličanstvu i svi njegovi anđeli s njime...«). Tom citatu od središnje važnosti — što vrijedi i uz prije izrečenu ogradu kako on nije *thema* u pravom smislu tematske propovijedi — Marulić je dodijelio mjesto u samoj sredini svojega teksta, iskazujući smisao za proporciju. No polazni citat ovoga odsječka jest Mt 26, 64, u kojemu se kao ključna riječ za konkordiranje uzima glagol *vidjeti*. U nizu citata izdvaja se zatim kao ključna riječ *vlast*, a zatim Kristova vlast da *sudi*. Novi niz citata i njihovih tumačenja gradi se oko riječi *sud*, *sudac*, *suditi*, *sudjenje*. Napose se obrađuju *pitanja* kako to da će se suditi i anđelima te kome će se sve suditi. Odsječak završava polaznim citatom čitave propovijedi, no ovaj put ključni tekst citiran je u potpunosti:

³⁴ Usp. LMD I, str. 181-182.

³⁵ Usp. LMD I, str. 182-183.

³⁶ Usp. LMD I, str. 183-188, 188-192, 192-198.

³⁷ Usp. LMD I, str. 184.

³⁸ Usp. LMD I, str. 184-185.

³⁹ Usp. LMD I, str. 186-187.

»A kad dođe Sin Čovječji u svojem veličanstvu i svi njegovi anđeli s njime, tada će sjesti na prijestolje svoje, i pred njim će se skupiti svi narodi, i on će ih odvojiti, jednu na jednu, druge na drugu stranu, kao što pastir rastavlja ovce od jaraca. I postaviti će ovce zdesna, a jarce sebi slijeva.«⁴⁰

To je ujedno polazni citat za treći odsječak drugoga dijela, koji se bavi **načinom suda**. Tu se tumače važni elementi iz upravo navedenoga polaznog citata: *lik čovječji, veličanstvo božanstva, skupiti se*; uz posljednji glagol prvo se konkordira citat iz Joela uz tumačenje o dolini Jošafat koja se u citatu spominje; zatim se putem istoga glagola konkordira početni citat drugog dijela propovijedi: »Poslat će anđele svoje s trubljom i jakim glasom, i oni će *skupiti* izabranike njegove sa sve četiri strane« itd. Iz ovoga se izdvajaju *izabranici* radi tumačenja te *glas* i *trublja* za novi konkordirani citat (1 *Sol* 4, 16-17), iz kojeg se pak za tumačenje izdvajaju sintagme *umrli u Kristu* i *mi živi, preostali*. Imajući na pameti izraz *veličanstvo božanstva* Marulić prelazi na izgled Suca. Citat iz Danijela (*Dn* 7, 9-10) popraćen je podrobnim alegorijskim tumačenjem. Nakon toga objašnjava »na koji će **način** i zbog čega dobri primiti život vječni, a zli vječni oganj«.⁴¹ Odavde pa do konca ovoga dijela propovijedi ključnu ulogu ima citat *Mt* 25, 35-36 (u kojem se nabrajaju djela milosrđa prema ubogima) sa svojim varijacijama (*Mt* 25, 38-39; 25, 42-43; 25, 44), kojima se Marulić vješto koristi da pokaže kako onaj tko vrši djela milosrđa prema bližnjima stječe kraljevstvo nebesko, a kako se naprotiv Bog »ne sažaljuje na one koje ne dira bijeda njihovih bližnjih«.⁴² Raspored izlaganja je sljedeći. Prvo se opisuje kako će Kralj pozvati one sebi zdesna da prime u posjed kraljevstvo nebesko, što je prigoda za kratak ekskurs o kraljevstvu zemaljskom (kakvo je i zašto ga treba odbaciti). Kao potkrepa služe primjeri Nabukadnezara i sv. Martina. Zatim su na redu oni s lijeve strane, koje će sudac otjerati u oganj vječni. Njihove se nevolje predočavaju izrazitim retoričkim bojama: plastičnim opisom glasova i pokreta, nizovima sinonima.⁴³ Usput će Marulić raspršiti eventualne dvojbe o tome kako mogu bestjelesni dusi osjećati muke od tjelesnog ognja: ta Bogu je sve moguće! Slijedi zaključno objašnjenje značenja citata *Mt* 25, 42-43 (u njemu je sadržana moralna metonimija: tvrdo je srce majka svih poroka, milosrdnost je temelj svih vrlna), kratkoće bezbožničkoga pitanja (*Mt* 25, 44) i metaforičnog značenja *manjih* u *Mt* 25,46.⁴⁴

7.

Nakon uvodnoga podsjećanja na predmet kojem je posvećen treći dio propovijedi te isticanja neizrecivosti i nepojmljivosti onoga o čemu će se govoriti, slijedi najava dvaju odsječaka trećeg dijela:

»Ipak, bit će vrijedno truda da se sada ukratko dotaknemo onoga što smo našli da piše **o paklu i kaznama onih koji su osuđeni**, da bismo zatim, uzimajući tek poneku od brojnih odlika, govorili **o slavi blaženih i položaju svetih**.«⁴⁵

⁴⁰ Usp. LMD I, str. 192.

⁴¹ Usp. LMD I, str. 194. Zanimljivo je kako nakon opsežita i učena alegorijskog tumačenja starozavjetnoga citata Marulić upozorava čitatelje da se sada vraća na Evandjelje, o kojemu kaže: »Ništa u njemu nije skriveno ni zavijeno u tamne riječi. Svakom je čitatelju razumljivo što se kazuje u njemu.« (*Ibid.*)

⁴² Usp. LMD I, str. 197.

⁴³ *Ibid.*

⁴⁴ Usp. LMD I, str. 198.

⁴⁵ Usp. LMD I, str. 199.

Govorit će se, dakle, o paklu i raj⁴⁶. Ipak, postoji i treći odsječak, koji nije najavljen, a u kojem se govori o tome **što će se dogoditi sa svijetom nakon suđenja**.⁴⁷

Prva dva odsječka organizirana su međusobno vrlo slično. I o paklu i o raj^u najprije se razmatra na kojem se *mjestu* nalaze, zatim *nazivi* te napokon *kazne* odnosno *blaženstva*.

Mjesto pakla je u središtu zemlje. Citati se konkordiraju na osnovi riječi *bezdan* i *najdonji kraj zemlje*. Prelazi se na *nazive*, beziznimno uzete iz biblijskih citata (*bezdan*, *tijesak*, *ognjeno jezero*, *ognjena peć*, *izvanjska tama*, *bunar propasti*, *gehena smrti*).⁴⁸ U posljednjem citatu toga niza spominje se riječ *oganj*, koja će — nakon kratke invektive usmjerene na »pjesničke izmišljotine«, čime se uvodi izlaganje o *kaznama* — biti sponom za niz citata što se još konkordiraju s pomoću srodnih riječi *sumpor*, (*olujni*) *vjetar* i *studen*.⁴⁹ U kratkom ekskursu uspoređuju se ovozemaljske kazne s onima u paklu. Osobita vrsta kazne su *zli duhovi*. Dojam o tome kako su se »u pakao kao u otpadne vode slila sva zla«⁵⁰ pojačava se upečatljivim citatom iz Vergilija, a isti će pjesnik posvjedočiti i o neizrecivosti broja zlodjela i težine kazni. Primjer koji konačno treba uvjeriti i najokorjelije jest Juda.

Prigodno obraćanje slušateljima (!) ujedno je i prijelaz na drugi odsječak trećega dijela, na prikaz **slave blaženih (raja)**. *Mjesto* raja je na nebu, pa je ta riječ karika koja povezuje citate. Dalje se zadanim slijedom govori o *nazivima* (nebo nad nebom, nepristupačna svjetlost, zemlja živih, nebeski Jeruzalem, sveti grad, visoka gora, kuća svetih, dom, kraljevstvo). Kao što se u paklu niže pet vrsta kazni, ovdje će se predložiti pet vrsta *blaženstava*: *mir*, *ljubav*, *radost*, *spokojstvo* i *svjetlo*.⁵¹ Svako je, dakako, potkrijepljeno odgovarajućim citatima. Kratak ekskurs i ovdje je posvećen usporedbi zemaljske i nezemaljske sfere, samo što je ovdje suprotnost zemlji — nebo, i dakako ne govori se o kaznama, nego o radosti. Napose se obrađuju (prethodno nenajavljeni) *darovi proslavljena tijela* (neraspadljivost, pokretljivost, prodornost, gledanje Božjeg bića). Uz posljednji opširno se pobija prividna proturječnost Svetoga pisma glede toga je li Bog ljudima vidljiv ili nije (gotovo svi citati sadrže glagol *vidjeti*), pri čemu Marulić prelazi na slavljenje Krista. U povišenu tonu nastavlja se tekst opisom prizora koji će vidjeti blaženici. Citati se konkordiraju oko riječi *kruna*, *dovijeka* te *glad* i *žed* (kojih neće biti).⁵² Slijedi opet moralistički ekskurs o ovozemaljskim životu s poukom kako ga treba uporabiti da bi se polučilo nebo. Vraćajući se zatim prizoru blaženstva, Marulić opisuje kako blaženi slave Boga, pa dakako i sam izriče svoj hvalospjev.⁵³

⁴⁶ Usp. LMD I, str. 199-203. i 203-212.

⁴⁷ Usp. LMD I, str. 212-214.

⁴⁸ Usp. LMD I, str. 199-200.

⁴⁹ Usp. LMD I, str. 201.

⁵⁰ Maruliću se usjekla u pamćenje snažna Salustijeva poredba:

»(...) *ii Romam sicut in sentinam confluerant*« (Sall. Cat. 37, 5):

»(...) *cum in infernum veluti in sentinam omnia mala confluerint*« (Usp. LMD I, str. 266)

⁵¹ Usp. LMD I, str. 204-205.

⁵² Usp. LMD I, str. 208-210.

⁵³ Usp. LMD I, str. 211-212.

Treći odsječak trećega dijela prikazuje **što će se zbiti sa svijetom nakon suđenja**: nebeska će svjetlila dobiti jači sjaj, počelima će se vratiti izvorna živost, neće biti životinja (jer neće biti ni ljudi), na nebu će se vidjeti kraljevstvo nebesko — novi Jeruzalem.

Na koncu slijedi **završna molitva**,⁵⁴ koja upravo i ne pripada u treći dio propovijedi, nego je, kako je već rečeno, peroracija čitava teksta. Marulić sam upozoruje na njezinu ulogu: molitva služi da bismo *postigli* to što molimo, da ukratko *ponovimo* te tako *zapamtimo* ono o čemu se govorilo u »podužoj propovijedi«.

8.

Kad smo tako ogledali Marulićev tekst u odnosu prema generičkom obrascu tematske propovijedi i ustanovili jasan dug tom obrascu ali i odstupanje od njega, valja nam sada razvidjeti kako se Marulićeva propovijed uklapa u bogat repertoar prijelaznih oblika na skali od čiste tematske do čiste epideiktike propovijedi. Da bismo mogli o tome govoriti, najprije nam je ispitati koliko se na Marulićev tekst može primijeniti pojmovnik antičke teorije govornništva.⁵⁵

U uvodnom dijelu propovijedi nailazimo na postupak obvezatan u eksordiju ciceronovskoga govora: to je tzv. *captatio benevolentiae*: govornik mora postići da oni kojima se obraća budu pozorni, poučljivi i skloni (*attenti, dociles, benevoli*). To Marulić postiže tako što najprije naglašava kako nitko ne zna kada će se zbiti posljednji sud i konac svijeta, upozoruje da je tema velika, važna, da se tiče i njega samoga ne manje negoli slušatelja mu, ukazuje na korist od takva razmatranja.⁵⁶ Sve su to prokušani i još u antici kodificirani postupci za *captatio benevolentiae*.

Najava razdiobe cijeloga teksta u Marulića više podsjeća na antičku *partitio* nego na srednjovjekovnu *divisio*, i to zato što on najavljuje raspored čitava svoga izlaganja, a ne bavi se razdiobom same teme na pojedine riječi.

Za tri glavna dijela propovijedi teško je naći antičku usporednicu, osim ukoliko bismo ih pokušali zajednički promatrati kao neku vrstu onoga što se u klasičkoj retorici zove *argumentatio*, a što je u ciceronovskom govoru ključni i najopsežniji

⁵⁴ Usp. LMD I, str. 215-216.

⁵⁵ Marulićeva nesumnjiva upućenost u antičku retoriku poglavlje je za sebe. Mnogo se može zaključiti iz detaljne analize njegovih djela. Ovdje se može samo upozoriti kako on u svojoj knjižnici ima brojne spise iz toga područja. Spominjem samo važnije naslove iz oporučnoga popisa. Tu je Izokratov govor *De regno* (vjerojatno je to onaj kojemu je izvorni naslov *Pròs Nikokléa* [*Nikoklu*]), zatim više svezaka Ciceronovih govora, »stara« i »nova« retorika (tj. Ciceronov spis *De inventione* i u srednjem vijeku mu pripisivana *Rhetorica ad Herennium*), Ciceronov *De oratore*, *Panegyricus ad Traianum* Plinija Mladeg, Kvintilijanove *Declamationes*. Od humanističkih spisa ističu se dva: djelo Antonija Loschija (*Antonius Luscus*, 1368-1444) *Inquisitiones super XI orationes Ciceronis* (napisano u Paviји oko 1392, tiskano do 1500. višekratno), koje se smatra vjerojatno prvim humanističkim retoričkim traktatom, te *Elegantiae linguae Latinae* Lorenza Valle. *Rhetorica ad Herennium* i *Elegantiae* navode se u popisu i u obliku kompendija. Usp. P. Kolendić, n. dj. (u bilj. 10). O ovoj temi usp. i moj rad »*Od uskarsa Isusova* — Marulićeva parafraza Venancija Fortunata«, *Mogućnosti* 11-12/1991, str. 1023-1048; također tiskano u: *Colloquia Maruliana* I, Split 1992, str. 95-120.

⁵⁶ Usp. LMD I, str. 163-164

dio, u kojem se jedne teze dokazuju (*probatio*) a druge odbacuju i pobijaju (*refutatio*). Oba su postupka, doduše, zastupljena u Marulićevoj propovijedi, samo što sav taj argumentacijski trud nije usredotočen na uvjeravanje u *jednu* tezu (npr.: optuženi je kriv) ili navođenje na *jednu* odluku (npr.: zametnimo rat sa susjednom državom), kao što redovito jest u klasičkom govoru, nego je raspršen u niz pojedinih pitanja. Općenito je razdioba teme činila da tematska propovijed donekle izgubi na jedinstvu, pa čak ponekad da podsjeća na niz »mini-propovijedi«, dok je klasički govor strukturiran u jedinstvenu cjelinu.

Kao *peroratio* funkcionira u Marulića završna molitva, koja je ujedno — a to nas podsjeća na antički govor — rekapitulacija svega što je prethodno izneseno. Povišena afektivnost završetka također je u skladu s antičkim naputcima.

Na razini nutarnjega rasporeda može se, dakle, o srodnosti s antičkim modelom govoriti tek vrlo uvjetno i u općenitim crtama. No поближе propitivanje u kontekstu spomenutih prijelaznih oblika dat će ipak zanimljivih rezultata. Nužne predradnje tom poslu jesu tumačenje još nekoliko natuknica antičkoga retoričkoga pojmovnika te makar kratak oris generičkog okoliša u 15. i početkom 16. st.

U antičkoj retorici razlikovale su se tri vrste govora, od kojih je svaka imala svoju ulogu u društvenom životu. Govor na sudu, koji pripada u *genus iudiciale*, imao je za cilj pridobiti suca tako da on osudi ili oslobodi optuženoga; pri tom je odvjetnik iskazivao svoju vještinu optužbe i obrane (*ars accusandi et defendendi*). Savjetodavni govor, koji pripada u *genus deliberativum*, održavao se pred skupom koji je imao ovlast donošenja (političkih) odluka, npr. pred senatom, pa cilj bijaše taj skup nagovoriti da poduzme neku radnju ili se suzdrži od djelovanja (npr. da se krene ili ne krene u rat). Stoga je govornik morao pokazati sposobnost nagovaranja i odvratanja (*ars suadendi et dissuadendi*). Pohvalni govor (u literaturi je uobičajen termin epideiktiki govor, pa ćemo se i mi njime koristiti), koji pripada u *genus deliberativum* (grč. *epideiktikòn génos*) imao je znatno širu primjenu od prvih dviju vrsta. Uglavnom se prakticirao u ceremonijalnim prigodama, a svrha mu bijaše pobuditi u slušatelja čuvstvo divljenja ili odbojnosti prema nekoj osobi, događaju i sl. Govornik je morao vladati tehnikom slavljenja i kudenja (*ars laudandi et vituperandi*).

U praksi je ova treća vrsta zbog svoje funkcionalne i tematske »otvorenosti« mogla imati vrlo široku primjenu (od pogrebne pohvale pokojnika, preko panegirika vladaru ili nekoj drugoj zaslužnoj osobi, do slavljenja nekoga grada itd.; zapravo, sve što se nije moglo svrstati u dvije jasno omeđene sfere sudskoga i savjetodavnoga govora, na neki je način pripadalo u treći *genus*).⁵⁷

U humanizmu — porastom, i izmjenom naravi, interesa za sve antičko, osobito pak za retoriku, pronalaskom (početkom 15. st.) važnih teoretskih djela (Kvintilijan: *Institutio oratoria*; Ciceron: *De oratore*) i otkrićima nepoznatih govora humanističkoga uzora Cicerona — buja interes za govorništvo, koje k tome ponovno nalazi sve veću praktičnu ulogu u razvijenom građanskom životu. Prvim u punom smislu humanističkim govorom (a to će reći da je bio zasnovan na skrupuloznu nasljedovanju antičkih načela) smatra se onaj što ga je održao Petar Pavao Vergerije

⁵⁷ O epideiktikičkoj vrsti usp. J. W. O'Malley, n. dj., str. 39; E. R. Curtius, *Evropska književnost i latinsko srednjovjekovlje* (preveo Stjepan Markuš), Zagreb 1971, str. 74.

⁵⁸ Usp. Paul F. Grendler, *Schooling in Renaissance Italy. Literacy and Learning, 1300-1600*, Baltimore and London 1991, str. 207.

Stariji 1393. g. u Padovi kao pohvalu preminulom Francescu da Carrara Starijem.⁵⁸ Za Vergerijem slijede Gasparino Barzizza, Leonardo Bruni, Francesco Barbaro i dr. Najraniji pak poznati primjer adaptacije klasičkoga panegirika u pohvalu sveca jest govor što ga je Petar Pavao Vergerije Stariji sastavio u Padovi između 1390. i 1397. u čast sv. Jeronimu.⁵⁹

Napose nas ovdje zanima prodor antičkih govorničkih postupaka u propovijed, kao osobit i vrlo raširen oblik govorništva. U detalje ne možemo ulaziti, no kako je kršćanstvo nadasve rado slavilo svece, otajstva, Boga uopće ili jednu od osoba Sv. Trojstva, propovjednici su počeli osobito adaptirati tehniku epideiktičkoga govora. U našoj analizi djelomice ćemo se poslužiti modelom što ga je primijenio J. W. O'Malley. Taj je autor u prvom redu, iako ne isključivo, proučio ograničenu, pa i povlaštenu skupinu propovijedi — one naime koje su održane (ili su trebale biti održane) u Rimu *coram papa inter missarum solemniam* između 1450. i 1521; njegovo nam istraživanje pruža mogućnost da ispitamo stupanj i narav Marulićeva odmaka od obrasca tematske propovijedi te steknemo uvid u sinkroniziranost njegovih načela s onima što se očituju u propovijedima uglednih suvremenika.

9.

Prijelaznost, miješanje generičkih obrazaca najprije ćemo razmotriti na razini strukture. Budući da se ovdje ne možemo upuštati u izlaganje nekakve *Formgeschichte* s imenima i opisima primjera, ukazat ćemo na neke dodirne točke Marulićeve strukture i pojava tipičnih za prijelazne oblike što ih je proučio O'Malley.

Općenito se može reći da se malen broj propovijedi održanih u Rimu *coram papa inter missarum solemniam* u navedenom razdoblju potpuno podudara s tematskom strukturom. Nešto je veći broj onih koje s tematskim obrascem radikalno raskidaju, tj. izostavljaju početnu temu, protemu i ponavljanje teme, nadalje ne koriste se opisanom sustavom razdioba i podrazdioba, pa čak izostavljaju i molitvu za Božju pomoć. Ova skupina neizostavno sadrži eksordij i peroraciju po klasičkom uzoru. No kudikamo najveći broj tekstova obuhvaćenih O'Malleyevim ispitivanjem nalaze se negdje između dviju krajnosti. Tako postoje propovijedi koje počinju klasičkim eksordijem, ali nakon toga poštuju tematski obrazac sve do završetka, gdje nalazimo neku vrstu peroracije, pa propovijed ne završava naglo, kao što često biva kod tematskog tipa. Vrlo je izražena sklonost da se zadrži početni citat, tema, ako i neće poslužiti kao polazište sustavnim razdiobama; molitva se također razmjerno rijetko preskače. Osobito su brojni i raznovrsni načini postupanja s temom tijekom propovijedi, pa i razlika u njezinu tretmanu s obzirom na propisan tematski način pruža važan oslonac za razlikovanje hibridnih struktura.⁶⁰

Marulićev se tekst logično uklapa u ovakav okoliš nudeći jedan od mogućih prijelaznih oblika. U skladu s općom tendencijom Marulić zadržava uvodnu temu, ali izostavlja protemu i ponavljanje teme. Umjesto toga njegov uvodni dio unekoliko

⁵⁹ Usp. J. W. O'Malley, n. dj., str. 85-86.

⁶⁰ Usp. J. W. O'Malley, n. dj., str. 59-60. Valja napomenuti da su istraživanja o tome još uvijek malobrojna.

⁶¹ Usp. LMD I, str. 164.

podsjeca na klasički eksordij (pridobivanje slušatelja), ali sadrži i jasnu didaktičku, tematsku crtu (odmah se raspravlja o jednom *pitanju*: sudi li Bog dvaput za isto?).⁶¹ Molitvu na početku Marulić također izostavlja, ali je vrlo naglašena njezina pojava na samom kraju, gdje je ona pravi zaglavni kamen čitava teksta te, kao što je već rečeno, njegova sadržajna rekapitulacija i afektivna kulminacija. Postupak s temom udaljuje se od skolastičkoga obrasca, ali sustavna organizacija sadržaja u zaokružene cjeline i podcjeline, s povremenim najavama rasporeda izlaganja koje slijedi, očituje utjecaj shematske rešetke tematskog tipa.

Nekoliko općih svojstava stila jasno dijeli epideiktičku od tematske propovijedi.

Prvo, u epideiktikom govoru uopće, pa onda i takvoj propovijedi, govorniku se valjalo iskazati umijećem u svojem poslu, što u takvoj vrsti govora ponekad biva samo sebi svrhom. Slušatelj je tu u pasivnoj situaciji: ono što sluša nema za cilj ponukati ga na neki čin ili odluku, nego govornik poglavito hoće da se slušatelju svidi, da ga zadivi, da pobudi u njemu uzbuđenje ili ganuće.⁶² U ovom pogledu Marulićev tekst pokazuje se udaljenim od epideiktičke vrste utoliko što on izjavljuje kako hoće svoje slušatelje/čitatelje odvratiti od poroka i potaknuti na krepostan život⁶³ — što je misao karakteristična za tematsku propovijed (ističu je i *artes praedicandi* kao cilj propovjednikova posla).⁶⁴ Mogli bismo zbog takve, parenetičke namjere govoriti o srodnosti Marulićeve, i uopće tematske, propovijedi sa savjetodavnom vrstom govora. I Erazmo je držao da propovijed potpada uglavnom pod *genus deliberativum* te je naglašavao pouku i poticaj kao važne sastojke.⁶⁵ Time se on u neku ruku opet približava načelima tematske propovijedi. Rekli smo, blizak je tome i Marulić, no u ovom trenutku naša je zadaća izvidjeti njegov odmak od toga koncepta.

Imajući na umu spomenutu njegovu izjavu o parenetičkoj namjeri, ipak treba zapaziti koliko je uložio brige u izraz: nedvojbeno je da u ovom tekstu on iskazuje blistavo retoričko umijeće, kojim hoće zadiviti svoju publiku, navesti je na odluku o životnim načelima ne samo s pomoću argumentacije, nego i zanoseći je stilskim efektima i emocionalnim nabojem teksta.⁶⁶

Drugo, epideiktčko govorništvo može se zbog svoje naravi nazvati »dogmatičnim« utoliko što podrazumijeva neupitnost stava prema predmetu o kojem se govori, pa je poglaviti cilj govora hvaljenjem ili kuđenjem pojačati uvjerenost u taj već prihvaćen stav. Tematska pak propovijed, kako je već istaknuto, sklona je raspravljanju, postavljanju pitanja i davanju odgovora, prihvaćanju jednih pogleda i odbacivanju drugih.⁶⁷ Već smo vidjeli kako u ovom pogledu Marulićev tekst nesumnjivo pripada tematskoj vrsti.⁶⁸ No potražimo li u njemu moguće, makar izolirane, epideiktičke elemente, ustanovit ćemo da se prilično jasno očituju u onom dijelu propovijedi u kojem se govori o raju, tj. o slavi blaženih, o njihovu gledanju

⁶² Usp. J. W. O'Malley, n. dj., str. 40.

⁶³ Usp. LMD I, str. 164, 199, 203.

⁶⁴ Usp. H. Caplan, n. dj., str. 110; J. W. Murphy, n. dj., str. 304-305

⁶⁵ Usp. J. W. O'Malley, n. dj., str. 48-49, 73.

⁶⁶ Po meritornu sudu B. Glavičića, *Propovijed* je »upravo najbolji obrazac Marulićeve govorničke proze«. Usp. Branimir Glavičić, »Iz predgovora prvom izdanju«, LMD I, str. 140.

⁶⁷ Usp. J. W. O'Malley, n. dj., str. 40. i 42.

⁶⁸ Usp. odjeljak 4. ovoga teksta.

⁶⁹ Firentinski humanist Aurelio Brandolini u svom traktatu *De ratione scribendi libri tres* (napisan nešto prije 1485, tiskan sredinom 16. st.), u kojem želi primijeniti načela

Božjeg bića i slavljenju Gospoda. Tu se pruža prigoda slaviti Boga i njegova djela, pa to Marulić obilno čini.⁶⁹

Ipak, čak se ni tu ne može posve osloboditi potrebe da raspravlja i dokazuje, pa će se na jednom mjestu, koje smo već spomenuli, potruditi da razriješi protuslovlje među biblijskim citatima glede toga može li se Bog vidjeti ili ne može.⁷⁰ U Marulića ne nalazimo ni postupak retoričkoga opisa, tzv. ekfrazu, karakterističnu stilsku sastavnicu pohvalnoga govora uopće, pa i epideiktike propovijedi.⁷¹ Nadalje, i u ovom tekstu Marulić se obilno služi svojim omiljenim postupkom — alegorijskim tumačenjem, koje pripada među redovite načine dilatacije u tematskoj propovijedi.⁷²

S druge pak strane, Marulić se ne koristi tehničkim rječnikom skolastike, izrazima kao npr. *materia prima*, *potentia absoluta*, *actus et potentia*, *actus purus*..., koji se vrlo često nalaze u tematskim propovijedima.⁷³ Svoj tekst ne opterećuje on silogizmima, koji također obilježuju tematski tip.⁷⁴ I to su dakle simptomi odmaka o kojem govorimo, ako i ne uvode sami po sebi Marulićev tekst u povlašten krug humanističke epideiktike propovijedi.

Za Marulićev modificiran, prigušen način primjene nekih postupaka karakterističnih za epideiktiku propovijed ilustrativna je njegova uporaba tzv. *quanto*

klasičkoga govorništva na umijeće pisanja pisama — ali se neočekivano opširno zadržava i na suvremenom govorništvu, osobito na epideiktikom — naglašava kako je za kršćansku primjenu epideiktike vrste najprimjereniji predmet sam Bog: njemu u prvom redu treba iskazivati hvalu kada se piše pohvalni govor. Brandolini se time u neku ruku nastavlja na antičku teoriju, koja je navodila bogove među prikladnim temama panegirika. On ističe da samoga Boga zbog njegove veličanstvenosti ljudski glas ne može slaviti, nego slavimo pojedina njegova svojstva, kao što su moć, mudrost, providnost, blagost i drugo što razaznajemo iz njegovih djela. Nadalje, ono u što se ne može dostatno proniknuti ljudskim umom, to popraćujemo divljenjem i stahopoštovanjem, kao npr. stvaranje svijeta, spoj ljudske i božanske prirode, razlikovanje triju božanskih osoba u istoj biti itd. (Usp. J. W. O'Malley, n. dj., str. 44-49, os. bilj 28. na str. 48.)

Kod Marulića usp. LMD I, str. 208 (o slavi Kristovoj na zemlji i na nebu), str. 211-212 (o tome kako blaženi slave Gospoda), str. 215-216 (završna molitva, ujedno i hvalospjev Kristu).

⁷⁰ Usp. LMD I, str. 207.

⁷¹ Usp. J. W. O'Malley, n. dj., str. 63-67. Upravo u povodu ekfrazе O'Malley pokazuje kako se obradba predmeta u tematskoj propovijedi razlikuje od epideiktikog pristupa. Kao primjer uzeto je Uzašašće. Skolastičkom propovjedniku ono je prigoda za iznošenje dokaza o životu poslije smrti, za raspravu o tome kako i zašto čovjek biva proslavljen na onom svijetu i sl. Kao primjeri takve propovijedi navode se: Rodrigo Sánchez de Arévalo, *Sermo in die ascensionis*, oko 1456; Guglielmus Ioseph, *In Christi ascensione adhortatio*, 1487. Epideiktika pak obradba iste teme ima za cilj što sjajnije opisati prizor Kristova ulaska u nebo. Predočava se trijumfalna procesija, u kojoj je Krist, praćen svim svecima, dočekan klicanjem anđela; svaka vrsta blaženika dolično je opisana dok prolazi u mašti zamišljenim prizorištem. Primjeri su: Ambrogio Massari, *Oratio pulcherrima in ascensione Christi* (godina nepoznata); Pietro Gravina, *Oratio de Christi ad caelos ascensu*, 1493 (O'Malley, str. 66).

⁷² Alegorijska tumačenja nalazimo gotovo na svakoj stranici propovijedi. Ovdje ističemo samo ona opširnija, na str. 172, 193-194. i 214.

⁷³ Usp. J. W. O'Malley, n. dj., str. 51.

⁷⁴ Usp. J. W. O'Malley, n. dj., str. 42.

magis formule. Naime, u epideiktičkom tipu propovjednik se rado pozivao na kakav primjer vrline iz grčke ili rimske povijesti, da bi zatim ovome prisposobio neki kršćanski primjer te izveo zaključak o tome »koliko više« (*quanto magis*) treba da se vrlinom odlikuje kršćanin naspram svojih poganskih »suparnika«: on je dužan nadmašiti ih već samim tim što je kršćanin.⁷⁵

Marulić se u sklopu tehnike nadmašivanja nekoliko puta poziva na antiku: požari u kojima su izgorjeli Ilij, Neronov Rim i perzijska kraljevska palača kudikamo su manje strašni od ognja u kojem će skončati svijet; ono što »pjesničke izmišljotine« pripovijedaju o kaznama što ih u podzemlju trpe Iksion, Titij, Sizif i Tantal nije dovoljno uvjerljivo, pa tome treba pretpostaviti pouzdano svjedočanstvo Svetog pisma.⁷⁶ No *quanto magis* formula javlja se u Marulićevoj propovijedi nevezano s primjerima iz antike. On je ne rabi da bi pokazao kako kršćanin nadmašuje poganina (o tome je govorio u *Dijalogu o Herkulu*) nego koliko čuvstva i doživljaji blaženika na onom svijetu nadmašuju sve što nam je poznato u ovozemaljskom životu. *Quanto magis* formulu nalazimo u propovijedi pet puta, od čega četiri u onom dijelu za koji smo već kazali da je najbliži epideiktičkoj vrsti (drugi odsječak trećeg dijela, gdje se govori o slavi blaženih).⁷⁷

Ostaje nam da ukratko iznesemo karakteristike dvaju propovjednika 15. stoljeća za čije tekstove (sačuvane u rukopisu) možemo reći — barem prema O'Malleyevu prikazu — da imaju sličnosti s Marulićevom propovijedi. Prvi je od njih njemački kardinal Nikola Kuzanski (1401-1464), koji doduše nikad nije propovijedao pred papom, ali jest u rimskim bazilikama. Njegove propovijedi imaju, prema O'Malleyu, »labavu tematsku strukturu«. Neke od njih povremeno poprimaju značajke homilije, tj. biblijski odlomak tumači se stih po stih. Tekst je protkan čestim citatima ili parafrazama Svetog pisma, a Nikola je osobito sklon alegorijskom tumačenju, pa i etimologiji. On se rijetko bavi konkretnim životnim pitanjima, a kad to čini, nastoji ucijepiti slušateljima osjećaj poslušnosti i potrebu pokoravanja pravilima. Vrijedi spomenuti da je Nikola jedan od onih propovjednika koji vjeruju da žive u »posljednjim danima«.⁷⁸

Nekih zanimljivih sličnosti s Marulićem pokazuju propovijedi dominikanca po imenu Lodovico Valentia da Ferrara (*Ludovicus de Valentia Ferrariensis*), rođenoga sredinom 15. st., umrloga 1496. Sačuvano je pet njegovih propovijedi održanih pred Inocencijem III. i Aleksandrom VI. Opće su njihove značajke da se u svima očituje miješanje tematskih i epideiktičkih crta. Započinju redovitim svetopisamskim

⁷⁵ Usp. J. W. O'Malley, n. dj., str. 57. *Quanto magis* formula nalazi se i u Bibliji. Usp. npr. *Heb* 9, 13-14, gdje se sv. Pavao njome služi pri usporedbi Staroga i Novoga zavjeta.

⁷⁶ Usp. LMD I, str. 180. i 200.

⁷⁷ Usp. LMD I, str. 186: »Pa ako se mnogi koji još žive u smrtnome tijelu suzdržavaju od putenih želja, koliko će se većma suzdržavati oni kojima se obećava sličnost s anđelima (...).« Str. 205-206: »No koliko će više u nebeskom kraljevstvu rasvijetliti ona poimanje i um blaženima!« Str. 207-208: »Pa ako se kaže da su ti koji su još bili smrtnici Boga vidjeli, koliko će ga većma gledati oni koji će već biti besmrtni i neraspadljivi (...)?« Str. 211: »Pa ako vjernike u ovome životu najviše raduje govoriti o božanskim stvarima i danonoćno slaviti Boga, koliko će ih više to isto radovati kad već budu uživali gledajući Boga (...)?« Str. 212 (neznatno izmijenjeno): »A koliko će još blistavije od svih tih sjati samo sunce pravедnosti — Krist (...)?«

⁷⁸ Usp. J. W. O'Malley, n. dj., str. 94-101, 189.

citatom, zatim eksordijem, u kojem se naznačuje dvojna ili trojna razdioba i koji završava molitvom. Slijedi glavni dio, »tijelo« propovijedi, te na koncu peroracija. Nedostatak jedinstva uzrokovan razdiobom naknađuje se naglašavanjem neke misli, kreposti ili osjećaja što se provlači kroz cijelu propovijed. Lodovico izbjegava uže tehničke rasprave, ali često izlaže teološki nauk. Jedna njegova propovijed ima za temu sudnji dan (*Sermo de suprema die*), i upravo ta pokazuje najizraženije epideiktičke značajke. Osobita je pažnja posvećena opisu svečane scene Krista suca na prijestolju, oko kojega se skupljaju svi ljudi. Tu se Lodovico poziva na *Mt 25, 34* i d., prema kojem se ulazak u nebo ne daje na temelju vjere i vršenja obreda, nego samo na temelju djela milosrđa. U peroraciji podsjeća propovjednik Aleksandra VI. da će na sudnji dan morati položiti račun ne samo za sebe nego i za sveukupno stado što je povjerenje njegovoj pastirskoj skrbi. Lodovico se — za razliku od Marulića — nigdje ne upušta u raspravu o davlu i nikad ne predočava slušateljima strašnu pomisao kako bi Sudnji dan mogao biti blizu.⁷⁹

10.

Zaključiti nam je ovu generičku analizu spoznajom kako je *Propovijed o Kristovu posljednjem sudu* djelo u kojem Marulić iskazuje upućenost u zahtjevno i dugom tradicijom bogato razrađeno umijeće propovijedanja. S jedne strane jasno se u njegovu tekstu razaznaju signali tematske propovijedi, koji ukazuju na nesumnjivu generičku svijest autorovu, no isto tako je nesumnjivo da on napušta strogu srednjovjekovnu strukturnu rešetku. Ako i ne prihvaća — osim u ponekim naznakama — novi model humanističke propovijedi, Marulić svojim odmakom od tematske strukture pokazuje sklonost novijim, kršćansko-humanističkim načelima, bez nagloga raskida sa srednjovjekovnim nasljedem. Odmjerena sinkroniziranost s književnim uzusima vremena očituje se u uporabi prijelaznoga oblika propovijedi, koji je tada općenito prevladavao. Što je na skali prijelaza između čisto tematskog i čisto epideiktičkog tipa Marulić bliži onom prvom, odraz je njegova općeg stava, po kojem je on i inače, u drugim književnim vrstama, sklon nešto konzervativnijim izborima unutar raspona mogućnosti što su se pružale njemu i njegovim suvremenicima.

---

⁷⁹Usp. J. W. O'Malley, n. dj., str. 105-108.